

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN ƏDƏBİ ELMİ İRSİNİN MÜHACİRƏT DÖVRÜ – BİBLİOQRAFİK TƏHLİL

Vəzifə Hüseynağa qızı Xudiyeva

*M.Füzuli adına AMEA Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı
vazufe@mail.ru*

Literaturnoe i nauchnoe nasledie Ali bek Guseynzade - bibliograficheskiy analiza tsikla migratsii

Резюме: Али бек Гусейнзаде - Памятники панорама научного учреждения, необходимо проанализировать библиографический. В общем, многогранный спектр творческих полных деталей о богатом наследии того, чтобы поговорить с Али бек Гусейнзаде, систематические исследования, чтобы предоставлять информацию и библиографические информационные ресурсы имеет решающее значение.

Literary and scientific heritage of the migration cycle analysis bibliographic Ali bey Huseynzade

Abstract: Ali bey Huseynzade - Historical exile panorama of the scientific establishment, there is a need to analyze the bibliographic. In general, multi-faceted range of creative complete details about the rich heritage of having to talk with Ali bey Huseynzade, systematic research to provide information and bibliographic information resources is of crucial importance.

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadə, ədəbi-elmi irsinin mühacirət dövrü, biblioqrafik təhlil.

Ключевые слова: Али бек Гусейнзаде, научный литературного наследия периода миграции, библиографический обзор.

Keywords: Ali bey Huseynzade, scientific literary heritage of the migration period, bibliographic review.

Giriş

Azərbaycan tarixində özünəməxsus və unudulmaz yer tutan, əvəzsiz, misilsiz, danılmaz və əbədiyaşar xidmətləri ilə adı və xatirəsi daim əbədləşdirilən şəxslərdən biri də məhz Əli bəy Hüseynzadə olub. Azərbaycan-türk ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əli bəy XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində türk-islam dünyasının yetirdiyi nadir şəxsiyyət, dahi mütəfəkkir, bənzərsiz fikir adamı, böyük maarifçi və ictimai xadim kimi tanınıb. Dilçi, publisist-jurnalist, rəssam, həkim, şair, alim, tərcüməçi, pedaqoq-müəllim, musiqiçi, filosof, ədəbiyyat tənqidçisi və ideoloq-ensiklopedist sima olan Ə.Hüseynzadə çoxcəhətli fəaliyyəti ilə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə mədəniyyəti tarixində önəmli yer tutub və fəaliyyət göstərdiyi sahələrin hər birində özünəməxsus iz qoyub. Həyatının 33 ilini vətəni Azərbaycanda, 43 ilini Türkiyədə keçirən Əli bəy həmçinin Azərbaycanda milli özünüdərk prosesinin, türkçülük ovqatının yüksəlməsində

böyük rolu olan, “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” ideyasının, “Füyuzat” ədəbi məktəbinin banisi olub.

Məsələnin qoyuluşu

Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının məfkurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan Əli bəy Hüseynzadənin çoxşaxəli yaradıcılığını - məqalələrini, məktublarını, bədii əsərlərini, məruzələrini, rəsm əsərlərini daha sistemli tədqiq etmək, öyrənmək, bir yerə toplamaq və geniş istifadəçi kütləsi üçün əlçatan etmək istəyi bibliografik resurs yaranması zərurətini ortaya çıxarır.

Məsələnin həlli

Parlaq istedadını yaradıcılığının müxtəlif istiqamətlərdə biruzə verən Əli bəy Hüseynzadənin ilk mətbu yazısı olan “Ömər Xəyyam” (1893-cü ildə Bodeştedin “Ömər Xəyyam” məqaləsini almandan tərcümə edib) Abdullah Cövdətin “Ramazan bağçası” dərgisində A.H-zadə imzasıyla, ilk mənzum əsərləri Səlyani imzasıyla “Məlumat” və “ İrtika” qəzetlərində dərc olunmuşdu.

İstanbul Universitetinin “Əskəri-Tibbiyyə” fakültəsinin tələbəsi olan (1891-ci il) gənc Əli bəy tələbələr arasında öz istedadı ilə fərqlənmiş və Qərb fəlsəfəsini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini tanıtdırmaqda aparıcı bir qüvvəyə çevrilmişdir. 1893-cü ildə “Əski Tibbiyyə” şeirini yazmışdır. Həmçinin ədib Henrix Heyneden “Gecələyin vapur kamarasında” şeirini, Hötenin “Faust”undan bir parçanı yenə də alman dilindən türkcəyə tərcümə edib “Məlumat” məcmuəsində dərc etdirmişdi. Farscadan bizə bəlli olmayan bir parçaya, yunancadan Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey”indən qismən tərcümələrinə də Əli bəy tələbəlik illərində imza atmışdır. Miltonun “İtirilmiş cənnət”, Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey”, Homerin “İliada”, Şillerin “Kəfalət, yaxud vəfakar dostlar”, Firdovsinin “Şahnamə” əsərlərinin bəzi parçalarını ingilis, alman, yunan, fars dillərindən tərcümə edən Hüseynzadə, eyni zamanda, ərəb, rus, çin dillərindən də tərcümələrin müəllifidir. Qahirədə çıxan “Türk” qəzetində isə XVIII əsr rus şairi Derjavinin bir şeirini tərcümə edib türk dilində çap etdirmişdir.

İstanbul darülfünunu dermatoloq ixtisası üzrə bitirən Ə.Hüseynzadə (1895-1897-ci illər) Heydərpaşa əsgəri xəstəxanasında dəri mütəxəssisi, Türkiyə-Yunanistan müharibəsi zamanı – Tesaliya savaşında (1897-1900) həkim olaraq çalışmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tibb sahəsində də əhəmiyyətli çalışmaları olan Əli bəy “Ensiklopedik tibb lüğəti”, “Siflis”, “Vəba və mikrobu” (1902-ci ildə M.Rəfi ilə birlikdə nəşr olunub) adlı əsərlərini də qələmə almışdır. 1916-cı ildə doktor Əli bəy Hüseynzadənin “Tekanüsi-nüfus məsələsi. Əmrəzi zöhrəviyyə” adlı iri həcmli elmi məqaləsi “Tanin” qəzetinin 15 iyul - 15 avqust saylarında dərc olunub.

1892-ci ildə yazılmış “Turan” mənzuməsi, 1917-ci ildə Budapeştdə nəşr olunan “Turan” dərgisində Gyula Meszarooosun tərcüməsi ilə macar oxucularına təqdim olunmuşdu. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu

tərcümələrin əksəriyyəti sonralar Əli bəy Hüseynzadə Bakıda “Füyüzat” jurnalının redaktoru olduğu zaman yenidən həmin məcmuənin müxtəlif nömrələrində eynilə çap olunmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə “Turan” mənzuməsini 1904-cü ildə yazdığı “Məktubi məxsus”a əlavə edərək Misirdə çıxan “Türk” qəzetinə göndərsə də, şeir o zaman qəzətdə dərc olunmamışdı. Həmin parçanı Yusif Akcura 1928-ci ilə nəşr etdirdiyi “Türkcülüyn tarixi” əsərinə daxil etmişdir.

Əli bəy poetik yaradıcılığının zirvəsində dayanan “Hali-Vətən” şeirini iki versiyada yazıb: “Hali –Vətən” və “Yurd qayğusu”.

“Hali-Vətən” ilk dəfə 1904-cü ildə Misirdə çıxan “Türk” qəzetinin 24 noyabr tarixli 56-cı sayında, 1906-cı ildə Bakıda “Dəbistan” jurnalının 16-cı sayında, 1909-cu ildə “Füyüzat” qiraət kitabında, 1912-ci ildə əvvəl “Türk yurdu” dərgisində, sonra “Tərcümani-həqiqət” qəzetində, yenə də həmin il İstanbulda “Tanin” qəzetinin 1491-ci sayında dərc olunub.

Ə.Hüseynzadənin Türkiyədəki fəaliyyətinin doğurduğu ən görkəmli fikir ocaqlarından biri “Türk yurdu” məcmuəsidir. Jurnalın əsas məqsəd və məramı haqqında məcmuənin bütün nömrələrinin ilk səhifəsində başlıqda qeyd edilmişdir: “Türklüyə xidmət etmək, türklərə fayda vermək”. Məcmuədə türkcülük ideyaları ilə aşlanmış yazılara geniş yer verilirdi. 20 il fəaliyyət göstərən bu məcmuə türkcülüyn inkişafında yeni mərhələ idi.

Jurnal vaxtilə yasaq edilmiş mövzuları üzə çıxarıb, türkün mənşəyini, mədəniyyətini, əzəmətini tanıdan türk tarixinin yazılması fikrini müdafiə edir. Milli qayğılar ilə sosial mühit arasındakı münasibətləri türkcülük çərçivəsində həll edir. Türkcülüyn müxtəlif cərəyanlara - islamçılığa, avropalaşmağa münasibəti araşdırılır.

“Türk yurdu” məcmuəsi Türkiyədə rusiyalı mühacirlərin (Ə.Ağaoğlu, Y.Akçuraoğlu, Ə.Hüseynzadə) rəhbərliyi altında nəşr olunmuşdur. Jurnalın əsas rolu Türkiyədəki oxucularına bütün türk aləmini tanıtmada idi.

1915-ci ilin 25 iyulunda Əli bəy Hüseynzadə Rusiyada Sakin Müsəlman və Tatarların Hüququnu Müdafiə Komitəsinin (“Turan Heyəti”) Nizamnaməsini yazır. Bu nizamnamə və memorandum Vyanada “Rusiyada sakin Müsəlman Türk və Tatarların hüququnu müdafiə komitəsinin Nizamnaməsi” və “Rusiyada sakin müsəlman Türk əhalinin hüququnu Müdafiə Komitəsinin Memorandumu” adı ilə dərc olunub.

Birinci dünya müharibəsinin sonunda Rusiyanın dağılması gözləndiyindən, Türkiyədə Rusiya müsəlmanlarının gələcək taleyini müəyyənləşdirmək məqsədilə onların hüquqlarını müdafiə cəmiyyəti yaradılmışdır. 1915-1916-cı illərin əvvəllərində “İttihad” təşkilatının tapşırığı ilə Ə.Hüseynzadə buxaralı Müqimiddin, Y.Akçuraoğlu və başqa ittihadçı yoldaşları ilə “Turan” adlanan kiçik nümayəndə heyətinin tərkibində Qərbi Avropanın bir neçə ölkəsinə gedir.

Həmin təşkilatın göstərişi ilə onun tərtib etdiyi “Rusiya müsəlmanlarının tələbləri” adlı kitabça Budapeştdə alman dilində nəşr olunmuşdur. Bu

kitabçada Rusiyanın tabeliyində olan altı müsəlman dövlətinin müstəqilliyi tələb olunurdu. Həmin heyət 1916-cı ilin yanvar ayında Berlində toplanan “Türk qövmələri konqresi”nə göndərilmiş və bu qurultayında məruzə etmişdir. Burada alman sosialistlərindən F.Ebertin, P.Şeydemanın vasitəçiliyindən istifadə edərək, Ə.Hüseynzadə Rusiya türklərinin hüquqlarının qorunmasını tələb edən raport irəli sürmüşdür.

Əli bəy Hüseynzadənin 1915-1917-ci illərdə Avropa ölkələrindən ailəsinə yazdığı məktublar, poçt kartları var və hansı ki bunlar indiyə qədər heç yerdə çap olunmayıb.

Əli bəyin çoxcəhətli, böyük bilgisi, ideyaları və çıxışları ilə göstərdiyi təsir ədəbi-elmi irsindən daha çox olub. Onun çıxışları da türkçülüynün formalaşmasında və yayılmasında mühüm rol oynayıb.

14 avqust 1917-ci ildə Stokholmda keçirilən Millətlərarası Sosialist konfransında Əli bəyin “Osmanlı dövlətində milliyyətlər məsələsi dünya millətlərinin müstəqillik əldə etmələrinə bağlıdır” fikrini əsas tutaraq çıxış etməsi ciddi rezonans doğurdu.

1918-ci ildə Ə.Hüseynzadə Ə.Ağaoğlu ilə birlikdə Azərbaycanda milli bir dövlət qurmaq məsələsini ziyalılarla, qabaqcıl fikirli adamlar ilə müzakirə etmək üçün vətənə yollanırlar. Bu məqsədlə onlar əvvəlcə Qafqaz cümhuriyyətləri ittifaqının xarici işlər naziri Xalik bəylə Batumda görüşürlər. Sonra oradan Azərbaycanın ilk paytaxtı Gəncəyə Nuri Paşanın yanına gedir. (3)

Bu tarixi səfərdən geri döndüyü zaman “Hilali-Əhmər” qəzeti üçün “Azərbaycanda düşündüklərim” adlı məqalə yazır. (2)

Hüseynzadənin Bakıya sonuncu gəlişi 1926-cı ilə təsadüf edir. Həmin günlərdə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın fəxri rəyasət heyətinə seçilmiş Əli bəyin çıxışı, təəssüf ki, Türkoloji Qurultayın stenoqramına daxil edilməyib. Lakin Hüseynzadənin bu qurultayla əlaqədar yazdığı birdəftəlik qeydləri türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülken “Türk sosializminin və türkçülüynün atası Əli Turan” əsərinə daxil edib.

1926-cı ildə İstanbul Universitetinin professoru seçilir. 1928-ci ildə Hüseynzadə dahi şotland filosofu Adam Smitin 1776-cı ildə yazdığı və Parisdə 1881-ci ildə nəşr olunmuş “Sərvəti-miləl” - “Təbiətin tədqiqi və millətlərin zənginliyinin səbəbləri” əsərini fransızcadan tərcümə etdi. Bu kitab Ə.Hüseynzadənin həm böyük bir siyasi iqtisad alimi və həm də mükəmməl bir fransızca mütəxəssisi olduğu qənaətini doğurdu.

Ə.Hüseynzadə tibb fakültəsində müəllimliklə yanaşı, elmi fəaliyyətini də davam etdirmiş və dosentlikdən professor dərəcəsinə qədər yüksəlmişdir. Onun 1900-cü ildə Mehmed Rəfi ilə birlikdə Nenterdən tərcümə etdiyi “Vəba və mikrobu” kitabı İstanbulda çap olunmuşdur.

1928-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə Kamal Cənab Berksoy ilə birlikdə elmi mündəricəsi etibarilə bu gün də çox əhəmiyyətli olan “Ensiklopedik tibb lüğəti”ni yazmışdı. Ensiklopediyada təkcə “A” hərfi ilə başlayan qismi 600-ə

yaxın tibbi termini ehtiva edirdi. Lakin professor dr. Kəmal Cənab Berksoy ilə hazırladıkları bu “Ensiklopedik tibb lüğəti” kitabı işıq üzü görməmişdir.

Nəticə

Ə.Hüseynzadənin türk dünyası tarixinə verdiyi xidmətləri sadalamaqla bitməz. Danılmaz bir faktdır ki, türk millətinin oyanmasına və mədəniyyətinin irəliləyib yayılmasına bütün ömrünü vermiş Əli bəy özündən sonra zəngin elmi, bədii, publisistik irs qoyub gedib. Əli bəy Hüseynzadənin şəxsiyyəti və yaradıcılıq yolu Azərbaycandan kənar da yüksək qiymətləndirilmişdir. Türkiyədə onun irsini araşdırırlar sırasında Yusif Akcura, Ziya Göyöl, Məhəmməd Fuad Köprülüzadə, Hilmi Ziya Ülgen, Nihat Sami Banarlı, İsmayıl Hikmət Ertaylan, Abdullah Cövdət, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əbdülvahab Yurdsevər, Mirzəbala Məhəmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Hüseyn Baykara, Mehmet Əli Tevfiq, Əli Yavuz Akpınar, Ali Heydar Bayat və başqalarının adını çəkmək olar. (1)

Ali Heydar Bayatın Əli bəy Hüseynzadə haqqında yazdığı kitablar ədibin irsi haqqında qiymətli biblioqrafik mənbədir. A.H.Bayatın 1992-ci ildə İstanbulda “Türk dünyası Araşdırmalar vəqfi “nin nəşr etdirdiyi “Azərbaycanın igid övladı Əli bəy Hüseynzadə və Türkiyədə yayımladığı əsərləri” adlı kitab 173 səhifədən ibarətdir.

Ali Heydar Bayatın 1998-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi “Əli bəy Hüseynzadə” adlı 410 səhifəlik kitabı isə Ə.Hüseynzadənin mühacirətdəki fəaliyyətini əks etdirən ilk biblioqrafik mənbədir.

Əsərdə Ə.Hüseynzadənin fəaliyyətinin Türkiyə illəri (əsərləri, məqalələləri, türkçülük fəaliyyəti, şeirləri, müxtəlif konfranslardakı çıxışları, tərcümələri, rəsmləri, məktubları və heç yayımlanmamış əsərlərinin bir qismi) öz əksini tapıb.

Əli bəy Hüseynzadənin mühacirətdəki fəaliyyətinin elmi-tarixi panoramını yaratmağa, biblioqrafik təhlilini aparmağa ehtiyac vardır. Ümumiyyətlə, çoxşaxəli yaradıcılıq diapazonuna malik olan Əli bəy Hüseynzadənin zəngin irsi haqqında tam təfərrüatı ilə danışmaq, məlumat vermək üçün sistemli araşdırmaların aparılması və biblioqrafik informasiya resurslarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev, Ş. ”Füyuzat” ədəbi məktəbi. (təkrar nəşr). Bakı: “Elm və Təhsil”, 2009.- 456 səh.S-26
2. Turan, A. Əli Bəy Hüseynzadə. Bakı: “Letterpress”, 2014.-544 s.
3. Rasim, M. Türkçülüynün babası (Əli bəy Hüseynzadənin fikir dünyası). Bakı: Elm, 2000